

*Володимир Литвинов (Київ)
Руслана Множінська (Київ)*

**СТАНІСЛАВ ОРИХОВСЬКИЙ (1513-1566):
ВІД UNIA UNIVERSALIS ДО REPUDIUM ROMAE**

Станіслав Оріховський гербу Окша (*Stanisław Orzechowski, Stanislaus Orichovius Ruthenus / Roxolanus*; 1513– 1566) – видатний українсько-польський оратор, історик, публіцист, філософ і правознавець пан-європейського рівня. Вважається чільним представником ренесансного гуманізму в Україні. Станіслав Оріховський жив у той час, про який Тарас Шевченко, перебуваючи разом з поляками на засланні “в степу безкраім за Уралом”, сказав:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами...

Поет, вочевидь, мав на увазі добу XIV–XVI ст., яка в історії української культури довгий час залишається належно не вивченою. В цій статті хочемо зупинитись на унійних поглядах мислителя, які протягом життя не були постійними.

На шляху до об'єднання церков лежали, як відомо, три найбільші камені спотикання: проблема *filioque*; брак віротерпимості; цілібат католицького духовенства. Жодна з конфесій не хотіла поступатися. Відтак, головним досягненням укладеної в липні 1439 року Флорентійської унії було подолання найважливіших догматичних розбіжностей і ухвала унії між західною (католицькою) і східною (православною) церквами на умовах визнання вищості папи, прийняття догм католицького віровчення із збереженням обрядів східної християнської церкви. Це був значний крок до універсальної унії всіх християнських церков про яку мріяли ренесансні гуманісти всієї Європи. Постала надія, що об'єднання, принаймні, цих двох церков відбулося всерйоз і надовго. І якщо так не сталося, винен був у цьому значною мірою Ян Сакран (*Jan Sacranus z Oświęcimia*; 1443 – 1527) – професор, ректор Краківської Академії, капелан і сповідник польських королів Яна Олбрахта,

Александра і Сигізмунда I Старого, краківський і куявський канонік та королівський дипломатичний агент. Року 1500-го він видрукував невеличкий трактат під назвою “Перелік заблукань рутенського обряду” (*Elucidarium errorum ritus Ruthenici*), якого 1507/1508 року перевидав ще й у скороченому варіанті під назвою “Заблукання найупертіших рутенців” (*Errorum Atrocissimorum Ruthenorum*). Це породило надію католикам на повну інкорпорацію православної церкви і стало великим подразником та образою для православних вірників. В полеміку були втягнуті і духовні, і світські можновладці України, Польщі і Литви. Знаковою фігурою серед захисників православ’я став інший католик – Станіслав Ориховський, про якого мова піде далі. А поки що про Яна Сакрана.

Доволі категоричні закиди знаходимо вже на 4-й сторінці його трактату у другому розділі під назвою “Про помилкові статті рутенців. Їх автор нарахував аж сорок. “Насправді, – каже він, – їх багато більше, але називати всі не буду. Відтак: *см. 1.* Рутенці заперечують, що святий Петро був правдивим папою, правдивим єпископом Рима і єдиним главою войовничої Церкви; те ж думають і про його спадкоємців – римських первосвящеників, вважаючи їх рівними з іншими первосвящениками; *см. 2.* Заперечують, що Римська Церква є главою всіх Церков, їхньою верховною правителькою і наставницею; *см. 3.* Говорять, що всі, хто кориться Римській Церкві, не суть щирі християни й не врятуються, бо ухилилися від первісної Церкви; одних себе вважають щирими християнами, послідовниками Христа й апостолів і приналежними до числа тих що врятуються; самого папу називають єретиком аріанської єресі, а всіх католиків – аріанами й проклинають під час свого богослужіння...”¹. До цього переліку негативів автор включив найважливіші догматичні особливості католицького віровчення, яких не приймають православні (папський примат, вчення про чистилище, “*filioque*”), і свідчення про характерні для католицького світу обряди, яких не знають православні. А також особливості ритуалу, що відрізняють православних при виконанні спільних для двох конфесій обрядів і таїнств, та різного роду забобони й негожі переконання. Об’єднання Церков, на думку автора, повинне супроводжуватися усуненням цих оман та дуже істотними змінами багатьох сторін традиційного церковного життя православної спільноти

¹ Sakran J. *Elucidarius errorum ritus Ruthenici*. – Kraków, 1501. – P. I–IV.

шляхом їхнього зближення з характерними для католицького світу порядками.

У наступній частині трактату Ян Сакран розглядає питання, які виявилися в центрі уваги після рішення римської курії: чи має законну силу православне “священство”. Як і радники папи Александра VI, Сакран давав негативну відповідь: “Джерелом благодаті для рутенських священників виступає константинопольський патріарший престол, але на ньому сидить якийсь єврей, що одержав право ставити єпископів у султана за гроші, тому він не може наділити священнослужителів “необхідним священством”, а обряди, що виконуються такими священнослужителями, не мають законної сили. Не володіючи правдивим “священством” представники православного кліру не можуть робити ніяких таїнств”². До питання про дієвість таїнств, чинених православними священниками, Сакран звернувся в заключній частині трактату, підійшовши до нього з іншого боку. Таїнства хрещення й причащення в православній Церкві, на його думку, не мають дієвості, бо “хрещення відбувається не по формулі, прийнятій в католицькому світі, а при причасті використовується квасний хліб. Католицька церква погоджувалася лише “тимчасово” (ad tempus) терпіти таку практику”³.

До числа інших оман Сакран відносить вірування й думки рутенців, спосіб здійснення ними деяких таїнств та зміст певних церковних правил, постанов та звичаїв, які він розглядає й викладає зі своєї, католицької, точки зору. Рутенці вірують, каже він, що “Дух Святий виходить тільки від одного Отця, а не від Сина, інакше було б два початки” (ст. 36); “немає чистилища, а є тільки два вмістилища для душ – небо й пекло” (ст. 33); “рутенці при недостатчі вина причащають кислим соком з яблук або змішують дві-три краплі вина з теплою водою, так що вино зовсім не відчувається” (ст. 16). Не все, без сумніву, викладене в цих сорока статтях, подається певно й достеменно. З цього приводу російський митрополит Макарій (Булгаков) зауважував: “Одне автор або зрозумів неправильно, або перетлумачив (наприклад, ст. 13.14, 32); інше перебільшив або спотворив (ст. 4, 16, 17, 37); ще інше заснував на помилкових і навіть суперечливих слухах або на окремих випадках, без належної

² Sakran J. Errores Atrocissimorum Ruthenorum, – [S. 1., 1500] 2. – P. VII.

³ Литвинов В.Д., Множинська Р. В. Проблема унії у творах Станіслава Оріховського (поч. XVI ст.) // Філософські обрії. – 2009. – №22. – С.164.

перевірки (ст. 26, 28, 30), але здебільшого свідчення його достовірні й дорогоцінні для нас як показання сучасника, і притім латинянина”⁴.

Починаючи цей твір, Сакран говорить, що зі всіх народів, які носять християнське ім’я, але відокремлених від Римської Церкви, немає жодного, який би був таким непохитним у захисті своєї схизматичної омани, як народ рутенський. Завзяті у своїй схизмі рутенці не довіряють жодній чужій ім істині, не сприймають жодного переконання й завжди суперечать; тікають від учених католиків, бо ненавидять чуже вчення й уникають наставлянь. Визнають тільки самих себе щирими послідовниками апостолів та первісної Церкви й усі анафемування проти них з боку Риму вважають вічним для себе благословенням. Виклавши релігійні омани рутенців і вказавши на їхню неприязність до Римської Церкви, Сакран ніби принагідно додав: “Коли рутенці з удаваною смиренністю й простотою навіть будуть приходити до апостольського престолу, то й тоді не слід відразу їм вірити й нагально приймати, як то вчинили колись папи стосовно відомих спроб митрополитів Мисаїла і Йосипа”⁵.

У своєму творі Сакран докладно передав розуміння місцевим католицьким духівництвом возз’єднання Церков як повного розчинення православних у традиційних для католицького світу порядках. Разом з тим, хоча Сакран і вихваляв великого князя [Острозького– *В.Л.*] за його старання привести “схизматів” до лона католицької церкви, по суті його трактат був не чим іншим, як доконечною критикою тих планів церковної унії, які були запропоновані римському престолу з ініціативи й за підтримки цього правителя. Те, що віленський єпископ замовив Сакрану такий твір, а потім подбав про його видання, свідчить про те, що верхівка католицького духівництва у Великому князівстві Литовському за наявної ситуації відверто протиставила себе церковній політиці свого господаря.

Зазначимо також, що позиція місцевого католицького єпископату ніколи повністю не збігалася і з позицією римського престолу. Хоча папа Александр VI, подібно Сакрану, поставив під сумнів

⁴ Там само. – С.92–98.

⁵ Sakran J. *Elucidarius errorum ritus Ruthenici*. – Kraków, 1501. – С. IV.

істинність православного священства, проте, не збирався жадати від православної сторони повної відмови від її обрядових і інших особливостей. У листі великому князеві Александрові папа Александр VI прямо писав, що, коли “рутенське” православне духовництво прийме найважливіші догмати католицького віровчення (примат папи, “*filioque*”, вчення про чистилище), то йому буде дозволено мати дружин і робити євхаристію на квасному хлібі. Про існування розходжень між позицією папства й позицією місцевої католицької церкви знали й ті, хто стояли за Сакраном. Не випадково цей краківський теолог повторяв у трактаті, що “папа не має влади, щоб схвалити особливий обряд рутенців і священство їхніх кліриків, бо таїнства встановлені Богом”. Цей безпрецедентний у своєму роді випадок показує, з якою рішучістю вищі ієрархи католицького духовництва у Великому князівстві Литовському мали намір відстоювати свої позиції.

Зладивши нескінченний виказ рутенських ересей, Ян Сакран доповнив їх убивчими характеристиками, що мали виразно показати, як небезпечно, просто згубно входити католикам у хоч які компроміси з такою кучугурою усяких забобонів і протихристиянських упереджень, як Рутенська церква – стовписко всякої збиранці, об’єднаної тільки самою ненавистю до католиків та бажанням усякої їм шкоди, включно до переконання, що хто вб’є католика, дістане за це розгрішення від усіх гріхів! Це був дуже серйозний у тодішніх обставинах, повний значення і погрози акт обвинувачення, з котрим православної ієрархії й усьому суспільству треба було серйозно порахуватись. Бо з такою постановою питання в’язалися дуже реальні наслідки – як то “допущення православної шляхти до урядів, православних міщан до міської управи і подібне”⁶.

І ось лише майже через півстоліття (у 1544 році) з’явився перший гостро-полемічний твір на захист православ’я, спрямований безпосередньо проти Яна Сакрана і його трактатів. Маємо на увазі трактат “Хрещення рутенців” (*Baptismus ruthenorum*), якого написав також католик – знаний оратор, полеміст, історик і публіцист Станіслав Оріховський (1513–1566), що вважав себе “сином рутенського народу польської держави” (*gente Ruthenus, natione*

⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.V., Кн. 2. – Львів, 1905.

Polonus)⁷. Він був палким прихильником унії православних з католиками, але на компромісних, рівноправних умовах. Згодом Оріховський написав ще кілька творів у яких відкидає безглузді звинувачення Сакраном православних у відступі від канонів Вселенської церкви. Йдеться, передусім, про “Розлучення з Римом” (*Repudium Romae*), “Про целібат” (*De lege coelibatus*) та кілька листів до католицьких зверхників у Польщі й Ватикані. На великому історичному матеріалі, передусім документах, С. Оріховський доводить, що відступником є католицька церква, а православна твердо дотримується давніх догматів. У своїх трактатах автор виявляє небуденний конфесійний патріотизм, але не католицький, а православний. Це, власне, мабуть, перший полемічний твір в Україні, в якому полеміка з католиками ведеться на високому професійному рівні із застосуванням філологічно-критичного методу при аналізі церковних догматів.

Перший з цих творів – “Хрещення рутенців” — з’явився, як уже мовилось, 1544 року, у вигляді листа до примаса польської церкви арцибіскупа Петра Гамрата. В ньому Оріховський нагадує про пекучу справу – поєднання католиків з рутенцями. Доводить, що розходження між обома церквами незначні, а незлагодя походить від упередженості. Для прикладу вказує на практику перехрещування рутенців при їхньому прилученні до римської церкви: умотивовує правосильність хрещення за рутенським обрядом; закидає Сакранові незнання східного обряду і надмірну неприхильність до нього. Наводить папську буллу, видану у зв’язку з посольством Йосифа 1501 р., і з’ясовує дійсний порядок прилучення рутенців до римської церкви.

Але Ян Сакран, пише Оріховський, рішуче виступає проти всього, що веде до правдивого об’єднання: “Запопадливо нашукавши буцімто похибок, він ультимативне, але безпідставно оголосив, що рутенці з греками мають бути поза церквою. Багато його закидів не стосуються наших звичаїв і їх можна відкинути, а решту можна інтерпретувати м’якше. Як сілезієць, тобто чужинець, Сакран не міг їх певно збагнути. Крім того, будучи невігласом в рутенському письмі, не знаючи греки, хіба міг висувати щось правдиве з грецьких, або з рутенських книг? – як на мене, то, здається, аж ніяк не

⁷ Литвинов В.Д. Ренесансний гуманізм в Україні. (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV–початку XVII століття. – К., 2000. – С.362.

міг. Але рутенцям нашкодив цією книжкою. Затим, я ще раз наголошую, що він людина одіозна, багато проти рутенців наговорює, а тому не можу стояти осторонь. Помисли цього чоловіка мені зрозумілі й відворотні. Проте, вони вельми переконливо свідчать на користь рутенців”⁸.

Полемізуючи з Яном Сакраном письменник, звинувачує його в тому, що він, “будучи чужинцем запопадливо шукає привід до звинувачення рутенців” (*quod homo Silesius et alienigena durius in Ruthenos inquirebat*). Інша справа він – Оріховський: “щирий рутенець, хоч і католик” (*homo ex Ruthenis ortus, Romano tamen ritu*). З рації того факту йому видається, що його свідчення більш достовірні і сам він з приводу тієї “подвійної приналежності” видається більш об’єктивний. Сакранові дістається також з іншого приводу: якщо незнання мови і рутенської літератури для гуманіста ще не велика біда, то набагато гірше не знати давньогрецької мови, якою написано пребагато всяких творів. А ними, на думку мислителя, вчений теолог також знехтував. Важливо також, що Оріховський виголошує промову як рутенець-католик і та перспектива, така розстановка позиції переконування, видається головною його стратегічною засадою⁹.

Проти Сакрана, – зазначає наш мислитель, – говорю заради згоди в церкві. Адже його інвективи необґрунтовані і можуть бути потверджені хіба що непевними чутками, що їх ми знаємо про давніх греків: “Я хочу бути третейським суддею для греків, з якими рутенці поєднані. Однак їм [католикам] здається, що [рутенці] так віддалені від [їхньої] громади благочестивих, що їх слід перехрещувати, незважаючи на формулу, яка виходить від греків: “Якщо ти хрещений, я тебе не перехрещую, але якщо ти не хрещений, я тебе хреститиму”. Тут не буду розводитись, чому ця формула не сподобалася [папі] Александрові VI. Бачив, певно, той правдивий намісник Христа, що коли форма хрещення, передана рутенцям греками, юридично не чинна, тоді не тільки рутенці не християни, але й давні атанасійці, і хрисостоми, і Кирили, і Методії, і вся решта Греції так само не були християнами. Тому римський понтифік

⁸ Orzechowski Stanisław. *Baptismus Ruthenorum*. – Cracoviae, 1544. – С.16.

⁹ Там само. – С. 38, 43.

оголосив, що той указ не римського престолу, а вигадка якогось там Доната”¹⁰.

Оріховський наводить приклади мирного співіснування католиків і православних на теренах України, і готовність українців до унії при зверхності Папи римського. “Колись, – пише він, – на Русі була дуже сильною думка про те, щоб для всіх був найбільший один понтифік, який те розмаїття релігійних обрядів (при якому той самий Христос перебуває) до одної цілої християнської апостольської Церкви зводив би. Про ці події повідомляє в польських літописах вельми авторитетний чоловік і правдивий автор Матій Меховита, який писав, що понтифіка в Галичі було наставлено людьми грецького обряду, і він правив тим розмаїттям, і ніхто не страждав від такої різниці й мов, і освіти, і звичаїв: одностайно було визнавано спільного Христа в Русії й серед поляків, і серед рутенців. Але про це довідемося не лише із щойно згаданих літописів, але також із відомого звичаю, який аж дотепер дійшов незмінним. Бо коли заради зручності місця латинський осідок було перенесено з Галича до Львова, то й тут продовжував зберігатися певний слід давнього благочестя й шанобливе ставлення до предків. Та й сам грецький єпископ нинішній є опертям у вірі для найсвятішого мужа львівського латинського понтифіка Петра Стажеховського. Це для нас є доказом того, що згаданий рутенський єпископ тому латинському в тій самій церкві (але різного віросповідання й релігійного обряду) був помічником і, як тепер кажуть, підвладним у понтифікаті.

Та на місце здорового глузду предків, як писав Оріховський, прийшла, на жаль, почасти недбалість і несвідомість [латинників], почасти дала себе знати зухвалість схизматів. Цей розбрат, справді, породив недоладність і осуд, тому що одних тепер на Русі називають латинниками, або поляками, інших – греками, або рутенцями. Одні вважають, що їм одним належить власність церкви, а інші хочуть запопасти спільний, але ніби занедбаний спадок спільного Творця – і тому вважають себе по праву рівними з римлянами. Частину цього спадку рутенці вимагають почасти згідно із заповітом самого Творця, почасти ж за постановами отців [церкви]. Та й на Нікейському соборі, кажуть вони, після того як світ розділився не-

¹⁰ Оріховський Станіслав. Твори. – К., 2004. – С.573.

мов на 4 монархії, вони були приєднані до візантійського понтифіка за декретом отців [церкви]. Стверджують, що й пізніше, на Флорентійському соборі також, з ласки й доброти [Папи] Євгенія Четвертого, римляни називали їх братами й приятелями. На цьому ж соборі й частку єхаристичного хліба грекам, і дружину священникам, і келих грецькому народові було дозволено; і це все було, справді, засвідчено в привселюдному едикті. Крім, можливо, того, що одне всіма рутенцями заперечується: не треба вважати за злочин те, стосовно чого рутенці й господарі мають різні погляди; хай кожен залишається при своїй думці. Кажуть, зокрема, ніби рутенці заперечують, що Святий Дух сходить і від Отця, і від Сина”¹¹.

Умовою унії, на думку Ст. Оріховського, повинна бути недоторканість грецького обряду, адже “рутенський народ від народження найлагідніший, дотримується не лише батьківських звичаїв та освіти (почасти вітчизняної, почасти грецької), але ревно дбає також про духовну культуру й побожність. 500 років тому завдяки великому князю Володимирі до Русії запросили християнських учених із Греції. Після того як перед ними розкрилася істина, і вони її спізнали,— не за примусом прилучилися до Христа і його священних законів та настанов; при цьому приписів предків вони дотримувалися в згоді із грецьким обрядом, у якому жодної підступності нечестивих людей, жодного заблукання, жодної хитрості не ховалося. Навпаки, перенесене було із Греції до Русії, як ніби дарунк держави, усе правдиве, те, що колись на старих соборах Нікейському, Константинопольському, Ефеському давніми тими отцями було докладно розглумачене й оголошене. Завдяки цій допомозі церква дуже утвердилася серед рутенців і була одностайною задовго до того, як Польща вивела до Русії римські колонії. Їх привела сюди перемога поляків, але ніколи жодні суперечки не виникали з вини якоїсь зі сторін через розбіжності релігійних обрядів. Кожен пильно оберігав те, що він від предків одержав і не думав, що коли хтось є супротивного релігійного обряду, то він уже усунений від Вселенської Церкви, яку Святий Дух осяяв розмаїттям мов та великою кількістю різноманітних племен наповнив”¹².

¹¹ Там само. – С. 570–571.

¹² Оріховський Станіслав. Твори.– К., 2004. – С.569–570.

Згодом полеміка Оріховського з Католицькою церквою зосередиться на одному спірному питанні, пов'язаному з целібатом. Його він торкається так чи інакше майже в усіх значних своїх творах, але найбільш послідовно розглядає в окремому трактаті “Про целібат” (*De lege coelibatus*). Це також гострий полемічний твір, де автор доводить усю безглуздість закону Католицької церкви про безшлюбність ксьондзів і його суперечність природному праву. Свою позицію підкріплює тим, що вселенська церква цього не знала, а також відсутністю такого закону у православної церкви. Аргументація автора переконлива й опирається на ґрунтовну історичну джерельну базу. Целібат, наголошує автор, суперечить не тільки вченню Христа, але й закону природи, бо сприяє розпусті: своєї дружини мати не можна, а ходити до чужої не гріх. Саме тому, каже мислитель, целібату й не дотримуються “греки, александрійці, антиохійці, германці і мої рутенці”.

“Що значать всі церковні вигоди супроти лихих наслідків сього закону, який роз'єднав Захід і Схід?”, – питає автор. – Хто боронить целібат, боронить розпусту, говорить він, і на доказ наводить жакливі факти і цифри, назбирані в Римі про розпусту духовенства. Заявляє про свою незламну волю, продиктовану йому самим Богом, утекти від тисячі гріхів, що їх породжує целібат, і одружитися. Кличе всіх духовних, аби йшли за його прикладом. Благає папу справедливо поставитись до сього поклику – пригадати свої гріхи молодості і вернути честь клірові. А соборові радить скасувати цей тяжкий і ганебний закон і дати священству змогу бути людьми, громадянами, жити в чистоті і зберегти свою душу¹³. Що ж до намагань Сакрана переконати, що Східна православна церква відкололася від Вселенської церкви, Оріховський на великому історичному матеріалі доводить протилежне – відступником є католицька церква, а православна твердо дотримується давніх догматів. При цьому Оріховський так будує свій висновок, що навіть за появу Лютера і протестантизму відповідальними робить хиби католицького духовенства і біскупів.

У хвилини гніву Оріховський погрожує Риму і папству перенести свою справу на рішення царгородського патріарха, якому ще Халкедонський собор, мовляв, передав владу над Руссю. Збирається повернутися до рутенської віри: “приступити до православної церкви, з рідною Руссю

¹³ Там само. – С.247–248.

підтримувати святе єднання”. Свою незгоду з багатьма положеннями католицького віросповідання Оріховський докладно висловив у вже згадуваних “Посланні до римського папи”, у листі до єпископа П. Гамрата від 1 березня 1544 року та в неопублікованому трактаті “Розлучення з Римом” (*Repudium Romae*), де також чітко виявив свій православний патріотизм. Погрожуючи папі перейти у грецьку віру, мислитель називав дві найголовніші причини, які викликають відразу у нього та його українського народу до латинського обряду: “перша, – що Бог славиться чужою мовою, а друга, – що священникам у латинців не дозволено одружуватись і вони живуть безчесно”¹⁴.

Полеміка між католиками-поляками і католиками-українцями після взаємних звинувачень у відступі від канонів Вселенської християнської церкви (яскраво виявлена у трактатах Сакрана і Оріховського) не завершилася. У 2-й половині XVI ст. суперечка стає набагато масштабнішою. Лави полемістів з обох боків зростають. З’являються видатні постаті православних полемістів серед українців. Боротьба між двома віросповіданнями стає все запеклішою і безкомпромісною, набуваючи щодалі виразнішого національного забарвлення. Досить згадати лише Петра Скаргу, який видав у Вільно 1577 року полемічний твір під назвою “Про єдність Церкви Божої під одним пастирем і про відступ греків від цієї єдності”.

Православні з відповіддю не забарилися. Полеміка тривала навіть після укладення Берестейської унії 1596 року. Виросла ціла плеяда нових полемістів в обох таборах. Але не забувалися й першопрохідці: Ян Сакран та Станіслав Оріховський. Сакрана критикував пізніше, наприклад, М. Смотрицький за те, що “синів славного народу українського в огиду світу подати силкувався”¹⁵. А Копистинський у своїй “Палінодії” кілька разів вдячно згадав “старого правдомовця Ляха” [Ст. Оріховського – *авт.*] в приклад і докір новим відступникам від православ’я: його повні поваги відзиви про правовірність православних, про апостольське походження патріарших церков, заміри апелювати до них у своїй справі з Римом”¹⁶.

¹⁴ Литвинов В.Д. Ренесансний гуманізм в Україні. (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV–початку XVII століття. – К., 2000. – С.233.

¹⁵ Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія). У 2-х т. – Т.1. – К., 1995.– С.327.

¹⁶ Копыстенский Захария. Паллинодия... // Памятники полемической литературы.– СПб., 1876. – Кн. 1. С.605–608; Кн.2. – С.504.